

Plural Forms in Singular References: An Exegetical Study of Āyat al-Wilāyah (Q 5:55)

Zeinab Tabrizchi

Master's student in *Qur'ān* and Hadith Sciences, Faculty of Humanities,
Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Email: zeinab_tabrizchi@modares.ac.ir).

Kavous Roohi Brandagh

Associate Professor in Department of *Qur'ān* and Hadith Sciences,
Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
(Corresponding author: k.roohi@modares.ac.ir).

Promotional article

Received: 24/ 7/ 2024

Revised: 20/ 10/ 2024

Accepted: 20/ 10/ 2024

published: 20/ 10/ 2024

Pages: 307-332.

Publisher:

Mashhad Faculty of University of Quranic Theology and Awareness.
© Author (s)

Print ISSN: 2783-5294

Online ISSN: 2783-5308

Open access in web address:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

Cite this article: Tabrizchi, Z. and Roohi Brandagh, K.
“Plural Forms in Singular References: An Exegetical Study of
Āyat al-Wilāyah (Q 5:55)”, *Critical Studies on the Quranic
Exegesis* 5 (10), 2024, p. 307-332.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2024.469188.1227>

Extended Abstract

The 55th verse of Sūrat al-Mā'idah (Q 5:55) is among the Qur'ānic verses central to Shī'a exegesis in affirming the immediate succession of 'Alī ibn Abī Ṭālib (peace be upon him). Known as the "Āyat al-Wilāyah," it has been the subject of extensive debate and numerous objections. One of the most significant criticisms raised concerns the plural form used in the phrase: "Indeed, your ally is Allāh, His Messenger, and those who believe, those who establish prayer and give zakāh while bowing" (Q 5:55). The term "those who believe" appears in the plural form, whereas Shī'a scholars interpret it as referring exclusively to a singular individual—'Alī ibn Abī Ṭālib (peace be upon him). This discrepancy has led to diverging views among both Sunnī and Shī'a exegetes regarding the specific referent of "those who believe" in this verse.

Exegetical interpretations offer multiple perspectives on identifying the intended subject, including views asserting that it refers to 'Alī ibn Abī Ṭālib, Abū Bakr, 'Ubādah ibn al-Ṣāmit, 'Abd Allāh ibn Salām, all believers, the prominent companions of the Prophet, or the Muhājirūn and Anṣār. Among these opinions, the first view—that 'Alī ibn Abī Ṭālib (peace be upon him) is the sole referent—is widely accepted by

Shī'a scholars. To support their interpretation, they provide various evidences demonstrating the permissibility of using a plural noun to indicate a singular referent.

The primary research question of this study centers on analyzing the Qur'ānic foundations for the usage of plural expressions to denote singular subjects, particularly in Q 5:55. Furthermore, the study examines the rhetorical significance of substituting a singular noun with a plural form in Qur'ānic discourse. The research methodology employs a library-based approach for data collection and a descriptive-analytical framework with an element of critique. The study reviews Qur'ānic verses, comparing exegetical perspectives from both Sunnī and Shī'a scholars to provide a comprehensive evaluation. First, Qur'ānic instances where plural forms are used for singular referents are systematically identified. Then, various scholarly viewpoints are analyzed to establish the Qur'ānic basis and rhetorical motivations behind this linguistic phenomenon. A critical approach is applied to assess the validity and coherence of differing exegetical interpretations.

The use of plural for singular in classical Arabic is not merely a linguistic anomaly but carries specific rhetorical functions. The study highlights that this practice was prevalent in pre-Islamic Arabic and Qur'ānic discourse alike. Classical scholars have often referred to similar instances in their works on Qur'ānic sciences, tafsīr literature, and specialized studies on wilāyah. Through systematic investigation, the research identifies 34 Qur'ānic verses in which plural forms are applied to singular referents.

Two key findings emerge from the analysis: Based on exegetical interpretations across various schools of thought, the application of plural forms in place of singular occurs in 34 Qur'ānic verses. While exegetes generally identify the referent in such cases, many fail to provide explicit reasoning for the plural-to-singular substitution. However, in the instances where explanations are provided, scholars cite rhetorical and contextual justifications such as reverence for the subject, acknowledgment of contributing factors in performing the action, functional equivalence to repetition, the subject's authority over the group, or communal admiration for the individual's deed.

Consequently, this study affirms that the plural-for-singular usage in Q 5:55 aligns with established Qur'ānic precedents and is rhetorically justified. Thus, objections raised against the Shī'a interpretation—that the verse's plural form implies a general reference rather than a singular subject—are unfounded. In contrast, Sunnī scholars who assert that Arabic rhetoric does not accommodate such a construction overlook established linguistic conventions and fail to provide substantial counterarguments.

A final critical evaluation addresses Fakhr al-Rāzī's objection to Q 5:55, wherein he argues that applying a plural form to a singular referent is an instance of figurative rather than literal usage. According to al-Rāzī, figurative language is unnecessary when a literal alternative exists. However, this study demonstrates that Q 5:55 exemplifies an actual contextual substitution

rather than mere figurative usage. Nevertheless, this counterargument does not fully resolve the exegetical debate regarding the Shī'a and Sunnī interpretations of the verse.

The rhetorical motivations identified in exegetical works regarding Q 5:55 primarily include three key aspects: emphasis and reverence for the subject, encouragement of righteous deeds and recognition of virtuous actions, and preservation of the Prophet's (peace be upon him) dignity. The first aspect—emphasis and reverence—appears frequently in Sunnī tafsīr literature alongside the concept of encouraging righteous deeds. Two distinct rhetorical purposes are associated with plural-to-singular substitutions: magnification of the doer and magnification of the action itself. With regard to Q 5:55, both rhetorical purposes apply, but the contextual analysis overwhelmingly favors the magnification of the doer—'Alī ibn Abī Ṭālib (peace be upon him). Nevertheless, the verse's reference to virtuous actions suggests an additional layer of rhetorical meaning related to magnification of deeds.

Finally, a key unresolved issue in the Shī'a-Sunnī tafsīr debate relates to the concept of encouragement of righteous deeds. Sunnī scholars argue that the plural form suggests a general command to all believers rather than a reference to 'Alī ibn Abī Ṭālib (peace be upon him) alone. This interpretation, however, risks undermining the specificity of the verse's subject. Thus, recognizing the rhetorical function of plural usage in Q 5:55 not only strengthens the Shī'a interpretation but also aligns with broader Qur'ānic linguistic patterns.

Keywords: Āyat al-Wilāyah, Plural Forms in Singular References, 'Alī ibn Abī Ṭālib, Qur'ānic Rhetoric.

Bibliography

1. The Holy *Qur'ān*.
2. 'Abd Allāh Jawādī Āmulī, *Tafsīr Tasnīm*, Qom, Isrā' [Persian].
3. Abū al-Futūḥ al-Rāzī, Ḥusayn ibn 'Abd Allāh, *Rawḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān*, Mashhad, Āstān-e Quds-e Raḍawī, 1408 AH [Persian].
4. al-Bayḍāwī, 'Abd Allāh ibn 'Umar, *al-Tafsīr*, Beirut, Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1418 AH [Arabic].
5. al-Ḥā'irī, Sayyid Kāzīm, *Mabāḥith al-Uṣūl*, Damascus, Dār al-Bashīr, 1408 AH [Arabic].
6. al-Kharrāzī, Muḥsin, *Bidāyat al-Ma'ārif al-Ilābiyah fī Sharḥ 'Aqā'id al-Imāmiyah*, Qom, Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1418 AH [Arabic].
7. al-Marāghī, Aḥmad Muṣṭafā, *al-Tafsīr*, Beirut, Dār al-Fikr, 1361 AH [Arabic].
8. al-Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad, *Ta'wīlāt Ahl al-Sunnah*, Beirut, Dār al-Kutub al-'Ilmiyah, 1426 AH [Arabic].
9. al-Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad, *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*, Beirut,

Dār al-Qalam, 1412 AH [Arabic].

10. al-Ṣadr, Muḥammad Bāqir, *al-Ma‘ālim al-Jadīdah lil-Uṣūl*, Najaf, Dār al-Turāth [Arabic].
11. al-Samīn al-Ḥalabī, Aḥmad ibn Yūsuf, *al-Durr al-Maṣūn fī ‘Ulūm al-Kitāb al-Maknūn*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, Manshūrāt Muḥammad ‘Alī Bayḍūn, 1414 AH [Arabic].
12. al-Shanqītī, Muḥammad ‘Amīn, *Aḍwā’ al-Bayān fī Īdāḥ al-Qur’ān bi al-Qur’ān*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1427 AH [Arabic].
13. al-Sharīf al-Murtaḍā, ‘Alī ibn al-Ḥusayn, *al-Dhakhīrah fī ‘Ilm al-Kalām*, Qom, 1411 AH [Arabic].
14. al-Sharīf al-Murtaḍā, ‘Alī ibn al-Ḥusayn, *al-Shāfi fī al-Imāmah*, Tehran, 1301 SAH [Arabic].
15. al-Sharīf al-Murtaḍā, ‘Alī ibn al-Ḥusayn, *Nafā’is al-Ta’wīl*, Beirut, Mu’assasat al-A‘lamī lil-Maṭbū‘āt, 1431 AH [Arabic].
16. al-Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān ibn Abī Bakr, *al-Muzhir fī ‘Ulūm al-Lughah wa Anwā’ihā*, Ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm et al., Beirut, 1406 AH [Arabic].
17. al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, *Jāmi‘ al-Bayān ‘an Ta’wīl Āy al-Qur’ān*, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1412 AH [Arabic].
18. al-Ṭabarsī, Faḍl ibn al-Ḥasan, *Majma‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān*, Tehran, Nāṣir Khusraw, 1372 SAH [Persian].
19. al-Tha‘labī, Aḥmad ibn Muḥammad, *al-Tafsīr*, Beirut, Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1422 AH [Arabic].
20. al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān*, Beirut, Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, n.d. [Arabic].
21. al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan, *Talkhīṣ al-Shāfi*, n.p., n.d. [Arabic].
22. Ālūsī, Sayyid Maḥmūd, *Rūḥ al-Ma‘ānī fī Tafsīr al-Qur’ān al-‘Azīm*, Beirut, Dār al-Kutub al-‘Ilmīyah, 1415 AH [Arabic].
23. al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar, *al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*, Beirut, Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1407 AH [Arabic].
24. al-Zarkashī, Muḥammad ibn ‘Abd Allāh, *al-Burbān fī ‘Ulūm al-Qur’ān*, Beirut, Dār al-Ma‘rifah, 1410 AH [Arabic].
25. Amīnī, ‘Abd al-Ḥusayn, *al-Ghadīr fī al-Kitāb wa al-Sunnah wa al-Adab*, Najaf, Maktabat Amīr al-Mu’minīn (‘a) [Arabic].

26. Ansārī Ṭabār, Majīd, *Sharḥ-i Jāmi‘-i Namūdārī-yi Uṣūl al-Fiqh*, Isfahan, Markaz-i Mudīrīyat-i Ḥawzah-yi ‘Ilmiyah-yi Isfahan, 1394 SAH [Persian].
27. ‘Azīmī, ‘Askar, “Munāza‘āt-i Adabī-yi Muḥaqqiq-i Ṭūsī va Fāḍil-i Qūshchī dar Dhayl-i Āyah-yi Wilāyat,” *Kawthar-i Ma‘ārif*, No. 19, Fall 1390 SAH [Persian].
28. Bāqirī, ‘Alī Awsat, “Naqd va Barrasī-yi Tafsīr-i Rashīd Riḍā az Āyah-yi Wilāyat,” *Ma‘rifat*, No. 48, Fall 1380 SAH [Persian].
29. Darwīsh, ‘Alī, “Rad-i Shubuhāt-i Fakhr al-Rāzī bar Āyah-yi Wilāyat,” *Gām-i Auwal*, No. 9, Spring 1397 SAH [Persian].
30. Faḍl Allāh, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, *Min Wahy al-Qur‘ān*, Beirut, Dār al-Malāk, 1415 AH [Arabic].
31. Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar, *al-Tafsīr al-Kabīr*, Beirut, Dār Ihya‘ al-Turāth al-‘Arabī, 1420 AH [Arabic].
32. Ibn ‘Āshūr, Muḥammad ibn Ṭāhir, *al-Taḥrīr wa al-Tanwīr*, Beirut, Mu‘assasat al-Tārīkh al-‘Arabī, 1421 AH [Arabic].
33. Ibn Bābawayh, Muḥammad ibn ‘Alī, *al-Tawḥīd*, Qom, Jāmi‘at al-Mudarrisīn, 1416 AH [Arabic].
34. Ibn Jinnī, ‘Uthmān, *al-Khaṣā‘iṣ*, Ed. Muḥammad ‘Alī al-Najjār, Cairo, 1371 AH [Arabic].
35. Ibn Taymīyah, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm, *Minḥāj al-Sunnah al-Nabawīyah*, n.p., n.d. [Arabic].
36. ‘Ibrāhīmī Pākzād, Sayyid Miqdād and Bāqirzādah, ‘Abd al-Raḥmān, “Naqdi bar Didgāh-i Ibn Taymīyah dar *Minḥāj al-Sunnah* Darbārah-yi Āyah-yi Wilāyat bā Ta’kīd bar Manābi‘-i Ahl-i Sunnat: Ma‘rifī va Naqd,” *Sirāj-i Munīr*, No. 24, Winter 1395 SAH [Persian].
37. Kalāntarī, Ibrāhīm and ‘Abd Allāh Pūr, Muḥammad Riḍā, “Barrasī-yi Taṭbīqī-yi Āyah-yi Wilāyat dar Tafāsīr-i Farīqayn,” *Muṭālī‘āt-i Tafsīrī*, No. 2, Summer 1395 SAH [Persian].
38. Makārim Shīrāzī, Nāṣir, *Tafsīr-i Nimūnah*, Tehran, Islāmīyah, 1371 SAH [Persian].
39. Milānī, Sayyid ‘Alī, *Muḥāḍarāt fī al-Itiqādāt*, n.p., 1421 AH [Arabic].
40. Najjārzādagān, Faṭḥ Allāh, “Barrasī-yi Ḥikmat-i ‘Adam-i Taṣrīḥ-i Nām-i A‘immah dar Qur‘ān,” *Pazhūhishbā-yi Dīnī*, No. 5, Summer and Fall 1385 SAH [Persian].
41. Qāḍī ‘Abd al-Jabbār, *al-Mughnī fī Abwāb al-Tawḥīd wa al-‘Adl*, Cairo, 1380 AH/1961 CE [Arabic].

42. Rawḥī Buranduq, Kāwus and Murādī, Līlā, “Taḥlīl-i Muḥtawī al-Āyah 55 min Sūrat al-Mā'idah fī Naqd Shubuhāt Ibn Taymīyah fī Kitāb *Minbāj al-Sunnah*,” *Āfāq al-Ḥaḍārah al-slāmīyah*, No. 24, Spring 1400 AH [Arabic].
43. Şāḥib ibn ‘Abbād, Ismā‘īl, *al-Muḥīṭ fī al-Lughab*, Beirut, ‘Ālam al-Kutub, 1414 AH [Arabic].
44. Sharaf al-Dīn, Sayyid ‘Abd al-Ḥusayn, *al-Murāja‘āt*, n.p., n.d. [Arabic].
45. Sutūdah Niyā, Muḥammad Riḍā and Rajā‘ī, Mahdī, “Kārāyī-yi Qā'idah-yi Ta'liq al-Ḥukm ‘alā al-Waṣf Mushīr bi al-‘Ilīyah dar Tafsīr-i Qur’ān-i Karīm,” *Pazbūhisbnāmah-yi Tafsīr va abān-i Qur’ān*, No. 5, Fall 1393 SAH [Persian].
46. Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn, *al-Mizān fī Tafsīr al-Qur’ān*, Beirut, al-A‘lamī, 1390 AH [Arabic].
47. Zārī‘ī, Majīd and Dizhābād, Ḥāmid, “Taḥlīl-i Tafsīrgūnah-yi Qā'idah-yi Ta'liq al-Ḥukm ‘alā al-Waṣf Mushīr bi al-‘Ilīyah az Manzar-i Āyat Allāh Jawādī Āmulī,” *Kitāb-i Qayyim*, No. 23, Winter 1399 SAH [Persian].

کاربرد لفظ جمع به جای مفرد در آیه ولایت (مائده/ ۵۵): تحلیل و نقد دیدگاه مفسران قرآن

زینب تبریزی ^{ID}

دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
(ایمیل: zeinab_tabrizchi@modares.ac.ir).

کاووس روحی برندق ^{ID}

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
(نویسنده مسئول: k.roohi@modares.ac.ir).

چکیده

آیه ۵۵ سوره مائده مشهور به آیه ولایت یکی از آیاتی است که از دید مفسران شیعه بر امامت بلافصل امیرمؤمنان علی (ع) دلالت می‌کند. یکی از این اشکالها درباره دلالت آیه، کاربرد واژه جمع «الَّذِينَ آمَنُوا» بر مفرد — یعنی برای دلالت بر علی (ع) — است. این مطالعه با هدف کشف پشتوانه قرآنی اصل کاربرد جمع بر مفرد در آیات قرآن و نیز وجه بلاغی تعبیر جمع به جای مفرد در آیات قرآن و به ویژه آیه ولایت و با روش توصیفی — تحلیلی و انتقادی و با تمرکز بر مباحث بلاغی، سامان و پس از بررسی آیات قرآن به این نتیجه دست یافته است که اولاً، برپایه تفسیر مفسران فریقین تعبیر جمع در ۳۴ مورد از آیات قرآن به جای مفرد کاربرد دارد و مفسران در ۳۴ آیه برای وجه کاربرد لفظ جمع به جای مفرد وجوهی را ذکر کرده‌اند؛ ثانیاً، وجه بلاغی در این آیه ترکیبی از سه مؤلفه: تفخیم و تعظیم، ترغیب مردم و تجلیل از عمل و پیش‌گیری از بی‌احترامی به پیامبر (ص) است.

کلیدواژه‌ها: آیه ولایت، علی (ع)، جمع، مفرد، وجوه بلاغی.

درآمد

مفسران شیعه امامیه بر آن اند که آیه ولایت:

إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ (مائده/ ۵۵)

ولایت بلافصل امیرمؤمنان علی (ع) را اثبات می‌کند. این

ادعاء از سوی مفسران اهل سنت با اشکال‌هایی روبه‌رو شده است. اشکال‌ها درباره آیه ولایت اولین بار در میان

مقاله ترویجی

دریافت: ۱۴۰۳/۷/۳ ش

بازنگری: ۱۴۰۳/۷/۲۹ ش

پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۲۹ ش

نشر: ۱۴۰۳/۷/۲۹ ش

صفحه ۳۰۷-۳۳۲.

ناشر:

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مشهد).

© نویسنده / نویسندگان

شاپای چاپی: ۵۲۹۴-۲۷۸۳

شاپای الکترونیکی: ۵۳۰۸-۲۷۸۳

دست‌رسی آزاد:

<http://naghdeara.quran.ac.ir>

چه‌گونه به این مقاله ارجاع دهیم؟

تبریزی، زینب و روحی برندق، کاووس، «کاربرد لفظ جمع به جای مفرد در آیه ولایت (مائده/ ۵۵): تحلیل و نقد دیدگاه مفسران قرآن»، پژوهش‌نامه نقد آراء تفسیری ۵ (۱۰)، ۱۴۰۳ ش، ص ۳۳۲-۳۰۷.

<http://doi.org/10.22034/naghdeara.2024.469188.1227>

اهل سنت توسط قاضی عبدالجبار معتزلی (درگذشته ۴۱۵ق) مطرح شد. وی استدلال کرد که اولاً، این آیه اختصاص به علی (ع) ندارد و همه مؤمنان را شامل می‌شود؛ ثانیاً، جمله «وَهُمْ رَاكِعُونَ» جمله وصفیه است، نه جمله حالیه؛ ثالثاً، رکوع به معنای خضوع است، نه حالت رکوع در نماز؛ و رابعاً، مراد از زکات، زکات واجب نیست (قاضی عبدالجبار، *المغنی*، ۲۰/۱۳۹-۱۳۶).

در دوره‌های متأخر فخر رازی (درگذشته ۶۱۲ق) افزون بر موارد یادشده این اشکال‌ها را نیز مطرح کرده است: اولاً، مراد از «الَّذِينَ آمَنُوا» همه مؤمنان اند؛ ثانیاً، ولایت به معنای ناصر و محب است نه به معنای اولی به تصرف؛ ثالثاً، گرچه گاه اطلاق لفظ جمع بر مفرد از حیث تعظیم است، اما در این آیه هفت بار اسم و ضمیر جمع به کار رفته است که به عنوان وضع حقیقی دلالت بر یک نفر ندارد؛ رابعاً، ظهور جمله «إِنَّمَا وَلِيكُمُ اللَّهُ» در فعلیت ولایت است؛ در حالی که علی (ع) در زمان نزول آیه ولی نبوده است (فخر رازی، *مفاتیح الغیب*، ۱۲/۳۸۲-۳۸۸).

ابن تیمیه (درگذشته ۷۲۸ق) هم بر این اشکال‌ها چنین می‌افزاید: اولاً، صحت اسناد روایات شأن نزول جای تردید دارد؛ ثانیاً، به کارگیری ضمیر جمع و اراده مفرد از آن در این آیه بی‌وجه است؛ ثالثاً، زکاتی که در آیه از آن صحبت می‌شود زکات واجب نیست و منظور از آن صدقه دادن در نماز هم نیست؛ زیرا چنین صدقی دادنی فعل کثیر، و موجب بطلان نماز است؛ رابعاً، ولی به معنای ناصر و محب است؛ خامساً، إِنَّمَا در این آیه بر حصر دلالت ندارد؛ سادساً، رکوع به معنای خضوع است، نه رکن نماز (ابن تیمیه، *منهاج السنة*، ۲/۳۱).

طرح مسئله

چنان‌که مشاهده می‌شود، یکی از ۱۰ اشکالی که عالمان اهل سنت بر دلالت این آیه بر ولایت علی (ع) بر شمرده‌اند همین است که لفظ «الَّذِينَ آمَنُوا» جمع است و تفسیر و حمل آن بر علی (ع) که مفرد است موجه نمی‌نماید. این مطالعه از میان ایرادهای متعددی که پیش‌تر ذکر شد، فقط به بررسی همین ایراد اختصاص دارد. پرسش‌هایی که این مطالعه عهده‌دار آن است عبارت‌اند از:

پشتوانه قرآنی اصل کاربرد جمع بر مفرد در آیه ولایت چیست؟

غرض بلاغی تعبیر جمع به جای مفرد در آیات قرآن و به‌ویژه آیه ولایت چیست؟

مفسران شیعه با استناد به دلایلی بر آن اند که لفظ جمع می‌تواند بر مفرد اطلاق شود و به پاسخ به این اشکال اقدام کرده‌اند. برای نمونه، سیدمرتضی جمع بودن لفظ «الَّذِينَ آمَنُوا» و اراده مفرد را به جهت تعظیم می‌داند و به کاربرد این قاعده در سه آیه از *قرآن* (سیدمرتضی، *الذخیره*، ۴۴۰) و هم‌چنین به روایات شأن نزول (همو، *الشافعی*،

۲/ ۲۲۲) اشاره کرده است. شیخ طوسی به کاربرد این قاعده در سه آیه از **قرآن** اشاره کرده است (طوسی، **تلخیص الشافی**، ۲/ ۲۳). طبرسی نیز در پاسخ به این اشکال علت کاربرد جمع را از حیث تعظیم می‌داند و به آیات دیگر **قرآن** استناد کرده است (طبرسی، **مجمع البیان**، ۳/ ۳۲۶).

از میان متأخران، طباطبایی به روایات شأن نزول و استعمال لفظ جمع و اراده مفرد در آیات دیگر **قرآن**، و نیز به پاسخ فخر رازی درباره وضع مجازی لفظ جمع پرداخته است (طباطبایی، **المیزان**، ۶/ ۹-۱۷). امینی نیز در پاسخ ایراد به جمع بودن و اراده مفرد به کاربرد صیغه جمع و اراده مفرد در سایر آیات دیگر اشاره کرده است (امینی، **الغدير**، ۳/ ۱۶۳-۱۶۷). میلانی هم در بحثی مبسوط به اشکال‌های آیه ولایت پاسخ داده است (میلانی، **محاضرات**، ۲/ ۹۱-۹۳).

هم‌چنین در این زمینه مقاله‌های بسیاری نگارش یافته است. این مقالات به چندین دسته تقسیم می‌شوند. پاره‌ای مسئله را به‌طور ویژه بین دیدگاه دو مفسر تطبیقی بررسی کرده‌اند. مثلاً عظیمی در مقاله خود با عنوان «منازعات ادبی محقق طوسی و فاضل قوشچی در ذیل آیه ولایت» (ص ۷۷-۱۰۲) به مباحث ادبی پرداخته، در بحث اراده مفرد از صیغه جمع از جهت تعظیم و استعمال یک آیه از **قرآن** و کاربرد آن در روایات نبوی بسنده کرده، و به دلایل دیگری نپرداخته است.

کلانتری و عبدالله‌پور نیز در مقاله «بررسی تطبیقی آیه ولایت در تفاسیر فریقین» (ص ۷-۳۲) به سه بحث پرداخته‌اند: دلالت حصر در واژه **إِنَّمَا**، معنای لفظ ولی، و مراد از **الذین آمنوا**. ایشان در بحث اخیر تنها به کاربرد لفظ جمع برای احترام اشاره کرده، و از دیگر کاربردهای قرآنی لفظ جمع بحث ننموده‌اند (برای نمونه از دیگر مطالعات که هریک به جانی از بحث نظر دارند، بنگرید به: روحی برندق و مرادی، «تَحْلِيلُ مُحْتَوَى الْآيَةِ...»، ۱۳۵-۱۶۸؛ درویش، «رد شبهات فخر رازی...»، ۴۷-۷۲؛ ابراهیمی، «نقدی بر دیدگاه ابن تیمیه...»، ۱۰۵-۱۳۰؛ باقری، «نقد و بررسی تفسیر...»، ۶۹-۷۳).

۱. کاربردهای قرآنی لفظ جمع برای مفرد

در این مطالعه در راستای یک بحث کامل علمی قرآنی، مجموعه آیاتی که در آن‌ها لفظ دال بر جمع بر مفرد استعمال شده (۳۴ آیه) از تفاسیر جمع‌آوری شده و به‌طور مفصل از دیدگاه مفسران شاخص فریقین، گردآوری و تحلیل و بررسی شده است.

۱-۱) تفسیر به مصداق

مفسران در بیش‌تر آیات فقط به ذکر مصداق بسنده نموده‌اند و وجهی برای وجه کاربرد لفظ جمع به جای مفرد ذکر نکرده‌اند و برخی دیگر افزون بر تفسیر به مصداق به وجه کاربرد جمع در مفرد نیز اشاره کرده‌اند. مجموع داده‌هایی که در تفاسیر به تفسیر به مصداق اختصاص داد ۲۴ آیه است. این ۲۴ آیه در این فصل استقصاء می‌شود.

۱. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللَّهُ أَوْ تَأْتِينَا آيَةً» (بقره/ ۱۱۸) بر یک نفر دلالت دارد و در شأن نافع بن حریملة (امینی، *الغدير*، ۳/ ۱۶۴) یا رافع بن خزیمة (آلوسی، *روح المعانی*، ۱/ ۳۶۸) نازل شده است.

۲. فاعل «واو» در «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُ مِنْ خَيْرٍ» (بقره/ ۲۱۵) جمع است؛ اما مفسران آن را بر اساس گزارش‌های شأن نزول در شأن عمرو بن الجموح می‌دانند (ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ۱۲/ ۲؛ طبرسی، *مجمع البيان*، ۲/ ۵۴۷). عمرو بن جموح که مردی پیر و ثروتمند بود از پیامبر (ص) سؤال کرد که من چه چیزی صدقه بدهم و به چه کسانی بدهم سپس این آیه در جواب او نازل شد (طبرسی، *مجمع البيان*، ۲/ ۵۴۷).

۳. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً» (بقره/ ۲۷۴) با استناد به روایات شأن نزول گفته شده است که بنابر نظر شیعه امیرمؤمنان علی (ع) است (طوسی، *التبيان*، ۲/ ۳۵۷). شیخ طوسی بیان داشته است که علی (ع) اولین کسی است که این عمل اتفاق را شب و روز و آشکار و در خفا انجام داده است: «و له فضل الاختصاص بالسبق إلى ذلك و نزول الآية من جهة» (طوسی، *التبيان*، ۲/ ۳۵۷) و بنابر نظر اهل سنت ابوبکر است (زمخشری، *الكشاف*، ۱/ ۳۱۹). برخی گفته‌اند درباره عبدالرحمن بن عوف است (ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ۲/ ۲۶۷) و برخی نیز گفته‌اند درباره قیس بن شماس انصاری است (ماتریدی، *تأویلات اهل السنة*، ۲/ ۲۶۷).

۴. در آیه مباهله:

تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَابْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ... (آل عمران/ ۶۱)

واژه «نِسَاءَنَا» که ضمیر «نا» را دربر دارد لفظ جمع است برای فاطمه (س) و واژه جمع «أَنْفُسَنَا» بر علی (ع) منطبق شده است (طوسی، *التبيان*، ۲/ ۴۸۵؛ فخررازی، *مفاتيح الغيب*، ۸/ ۲۴۷). هم‌چنین گفته شده مراد ابوبکر و عمر و فرزندان‌شان است (مراغی، *تفسير المراغي*، ۳/ ۱۷۵). اصولاً مراد از لفظ آیه امری است و مصداقی که حکم آیه به حسب خارج منطبق بر آن است امری دیگر، و این بار اول نیست که خدای تعالی حکم یا

وعده و وعید را که بر حسب خارج با یک نفر منطبق است به طور دسته جمعی حکایت می کند (طباطبایی، *المیزان*، ۲۲۳/۳).

۵. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ» (آل عمران/ ۷۷) بر یک نفر دلالت دارد. امینی با مراجعه به کتب اهل سنت بیان داشته است در شأن عیدان بن أسوع الحضرمی نازل شده است (امینی، *الغدير*، ۱۶۵/۳).

۶. ضمیر فاعلی جمع در فعل «يَقُولُونَ» در آیه «يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ مِنْ شَيْءٍ قُلْ إِنْ الْأَمْرُ كُلُّهُ لِلَّهِ يَخْفُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ مَا لَا يَبْدُونَ لَكَ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هَاهُنَا» (آل عمران/ ۱۵۴) عبدالله بن ابی سلول است (طبری، *جامع البيان*، ۹۴/۴؛ طوسی، *التيبان*، ۲۴/۳).

۷. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا» (آل عمران/ ۱۶۸) عبدالله بن ابی سلول است (طبری، *جامع البيان*، ۱۱۲/۴) این آیه بازگوکننده آن است که منافقان در جنگ احد کناره گیری کردند و به تضعیف روحیه دیگران پرداختند و مجاهدان را سرزنش کردند و گفتند اگر از فرمان ما پیروی کرده بودید کشته نمی دادید (طبرسی، *مجمع البيان*، ۸۷۹/۲).

۸. ضمیر فاعلی جمع در فعل «قَالُوا» در آیه «لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَ نَحْنُ أَغْنَاءُ» (آل عمران/ ۱۸۱) درباره شخص واحدی که گفته بوده خدا فقیر و من توانگرم نازل شده است (ماتریدی، *تأويلات اهل السنة*، ۵۴۵/۲). با استناد به روایات شأن نزول گفته شده که حی بن أخطب (طوسی، *التيبان*، ۶۵/۳) است و نیز از عکرمه وسدی و مقاتل و محمد بن اسحاق نقل کرده اند که فنحاص بن عازوراء است (طبری، *جامع البيان*، ۱۲۹/۴).

۹. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء/ ۵۹) بر یک نفر دلالت دارد. شأن نزول آیه را عبدالله بن حذافة السهمی (طبری، *جامع البيان*، ۹۴/۵) یا خالد بن ولید (فخر رازی، *مفاتيح الغيب*، ۱۱۳/۱۰) می دانند.

۱۰. ضمیر فاعلی جمع در فعل «يَسْتَفْتُونَكَ» در آیه «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ» (نساء/ ۱۷۶) دلالت بر یک نفر دارد. مفسران بر اساس گزارش های شأن نزول ذکر کرده اند که این آیه درباره جابر بن عبدالله انصاری است (طبری، *جامع البيان*، ۲۸/۶).

از جابر بن عبد الله انصاری نقل است که گفت: من بیمار شدم و دارای چند خواهر بودم. پیامبر (ص) نزد من آمد و در صورت من دمید و به هوش آمدم، عرض کردم: آیا برای خواهرانم به دو سوم مال وصیت کنم؟ گفت نیکی

کن عرض کردم: به نصف؟ فرمود: نیکی کن. سپس خارج شد و مرا ترک کرد. مجدداً بازگشت و فرمود: خدایت شفا دهد! خداوند درباره خواهانت دستور دو ثلث داد. می‌گویند: جابر می‌گفت: خدای این آیه را درباره من نازل کرده است (طبرسی، **مجمع البیان**، ۳/ ۲۲۹) یا برخی معتقد هستند درباره عمر است (آلوسی، **روح المعانی**، ۳/ ۲۱۷).

۱۱. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يَسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ» (مائده/ ۴۱) بر یک نفر دلالت دارد مفسران بر اساس روایات نقل شده، بیان داشته‌اند که در شأن عبدالله بن صوری (طبری، **جامع البیان**، ۶/ ۱۴۹) یا ابی لبابة (طبری، **جامع البیان**، ۶/ ۱۴۹) نازل شده است.

۱۲. ضمیر فاعلی جمع در فعل «يَنْهَوْنَ» و «يَنْأَوْنَ» در آیه «وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ» (انعام/ ۲۶): مفسران بر اساس گزارش‌هایی نزول این آیه را در شأن ابوطالب می‌دانند (طبری، **جامع البیان**، ۷/ ۱۱۰)؛ ولی این صحیح نیست؛ زیرا این آیه، دنباله آیاتی است که همه در نکوهش کفار اند و به اجماع اهل بیت (ع) ابوطالب مؤمن بوده است (طبرسی، **مجمع البیان**، ۴/ ۴۴۵) برخی مفسران نیز نقل کرده‌اند که در شأن ابولهب نازل شده است (طوسی، **التبیان**، ۴/ ۱۰۶).

۱۳. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «وَمِنْهُمْ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ» (توبه/ ۶۱) با استناد به روایات شأن نزول، در شأن یکی از منافقان نازل شده است که با زبان خود پیامبر (ص) را می‌آزرد (طبرسی، **مجمع البیان**، ۵/ ۶۸). بنا بر نظر مفسران، جلاس بن سويد (طبرسی، **مجمع البیان**، ۵/ ۶۸؛ فخر رازی، **مفاتیح الغیب**، ۱۶/ ۱۸۹) یا نبتل بن الحرث (طبری، **جامع البیان**، ۱۰/ ۱۱۶) یا عتاب بن قشیر است (امینی، **الغدیر**، ۳/ ۱۶۳).

۱۴. ضمیر فاعلی جمع در فعل «يُخْلِفُونَ» در آیه «يُخْلِفُونَ بِاللَّهِ لَكُمْ لِيَرْضَوْكُمْ» (توبه/ ۶۲) بر یک نفر اطلاق شده است. مفسران بر اساس گزارش‌های شأن نزول این آیه را در شأن یکی از منافقان می‌دانند (طبری، **جامع البیان**، ۱۰/ ۱۱۷) گفته شده است آن فرد نبتل بن حارث است که مردی سیاه چهره و سرخ چشم و سوخته گونه و زشت‌رو بود که سخنان پیامبر (ص) را به گوش منافقان می‌رسانید (طبرسی، **مجمع البیان**، ۵/ ۶۸).

۱۵. ضمیر فاعلی جمع در فعل «اعترفوا» در آیه «وَآخَرُونَ اعترفوا بذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخَرٌ سَيِّئًا» (توبه/ ۱۰۲) بر مفرد دلالت دارد. مفسران بر اساس گزارش‌های شأن نزول معتقد هستند این آیه در شأن ابی لبابة انصاری نازل شده است (طبری، **جامع البیان**، ۱۱/ ۱۰) که از رفتن با رسول خدا (ص) به تبوک خودداری و تخلف کرد، و چون آیاتی را که درباره **متخلفان** نازل شد شنید یقین به هلاکت خود پیدا کرد و خود را به ستون‌های

درهمین حال بود تا هنگامی که پیامبر (ص) از تبوک بازگشت و جوایای حال او شد، به پیامبر (ص) گفتند: او خود را به ستون‌های مسجد بسته و قسم خورده خود را باز نکند تا رسول خدا (ص) به دست خود آن را باز کند، پیامبر (ص) فرمود: من نیز قسم می‌خورم که آن‌ها را باز نکنم تا دستوری درباره او برسد و چون این آیه نازل شد پیامبر (ص) به مسجد آمده و او را باز کرد (طبرسی، **مجمع البیان**، ۵/ ۱۰۱). هم‌چنین برخی معتقد هستند در شأن تعدادی از منافقان نازل شده است (طبری، **جامع البیان**، ۱۱/ ۱۰)

۱۶. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظَلَمُوا لِنُبَوِّئَهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً» (نحل/ ۴۱) بر یک نفر دلالت دارد. مفسران بر اساس گزارش‌ها شأن نزول این آیه را در شأن ابی جندل بن سهیل عامری (طبری، **جامع البیان**، ۱۴/ ۷۴ یا عمار (طوسی، **التبیان**، ۶/ ۳۸۳) یا صهیب (طوسی، **التبیان**، ۶/ ۳۸۳) دانسته‌اند. نقل شده است که صهیب به اهل مکه گفت: من پیرمرد ام؛ اگر با شما باشم سودی به حال شما ندارم و اگر با پیامبر (ص) باشم، ضرری برای شما ندارم. مال مرا بگیرد و مرا آزاد گذارید.

آن‌ها مال او را ستاندند و در عوض او به مدینه آمد. ابوبکر گفت: معامله صهیب سودمند بود. روایت شده است که عمر بن خطاب، هر گاه به یکی از مهاجران، چیزی می‌داد، می‌گفت: بگیر این اجر دنیای تو است. آن‌چه خداوند در آخرت برای تو ذخیره کرده، افضل است. سپس این آیه را می‌خواند (طبرسی، **مجمع البیان**، ۶/ ۵۵۷). ۱۷. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «وَالَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا» (نور/ ۳۳). بر یک نفر دلالت دارد. این آیه در رابطه با فردی است که کنیزان خود را مجبور به کسب درآمد برای خویش از طریق خودفروشی می‌کرد. هنگامی که حکم اسلام درباره مبارزه با اعمال منافی با عفت نازل شد، کنیزان به خدمت پیامبر (ص) آمدند و از این ماجرا شکایت کردند، و این آیه نازل شد و از این کار نهی کرد. امینی با استناد به نقل‌هایی که در کتب اهل سنت آمده، بیان داشته است که این آیه در شأن صبیح مولی حویطب بن عبد العزی نازل شده (امینی، **الغدير**، ۳/ ۱۶۴) بعضی از مفسران در شأن نزول این جمله گفته‌اند آن فرد عبدالله بن ابی سلول بوده است (طوسی، **التبیان**، ۷/ ۴۳۴).

۱۸. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً» (فاطر/ ۲۹) بر یک نفر دلالت دارد. از ابن عباس نقل شده است که در شأن حصین بن المطلب بن عبد مناف نازل شده است (آلوسی، **روح المعانی**، ۱۱/ ۳۶۵).

۱۹. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «الَّذِينَ يَظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَائِهِمْ مَا هُنَّ أُمَّهَاتِهِمْ» (مجادله/ ۲) اشاره دارد

به فرد معینی که زن خود راظهار کرده و آیه در شأن او نازل شده بود (طبری، جامع البیان، ۶/۲۸).

۲۰. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «وَالَّذِينَ يَظَاهِرُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا» (مجادله/ ۳) درباره

همان فردی است که در مورد قبلی زن خود راظهار کرده نازل شده است (طبری، جامع البیان، ۷/۲۸).

۲۱. ضمیر فاعلی جمع در فعل «يُؤَادُونَ» در آیه «لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ

وَرَسُولَهُ» (مجادله/ ۲۲). دلالت بر یک نفر دارد. مفسران بر اساس گزارش‌های شأن نزول این آیه را در شأن فی

ابی عبیده الجراح هنگام کشته شدن پدرش در جنگ بدر نازل شده است (فخر رازی، مفاتیح الغیب، ۴۴۹/۲۹) یا

درباره عبدالله بن ابی (ابوالفتح رازی، روض الجنان، ۹۱/۱۹). از سدی نقل شده درباره عبد الله بن ابی و

پسرش عبید الله بن عبد الله نازل شده است و این پسر نزد پیغمبر (ص) بود پس پیغمبر (ص) آبی نوشید، پس

عبید الله گفت باقی مانده از آب را بگذار تا به پدرم بدهم شاید خدا دل او را پاک کند پس پیغمبر (ص) به او داد

پس برای عبد الله بن ابی آورد، و گفت این چیست؛ او گفت این پیش‌مانده آب رسول خداست؛ برای تو آورده‌ام تا

بیاشامی تا شاید خدا قلبت را پاک کند. آن منافق در پاسخ گفت پس چرا ادرار و بول مادرت را نیاوردی؟ سپس

عبید الله نزد پیغمبر (ص) برگشت و گفت اجازه بده تا او را بکشم پیامبر (ص) فرمود نه بلکه با او مدارا و مهربانی

کن (طبرسی، مجمع البیان، ۳۸۳/۹).

گاه نیز گفته شده که این آیه در شأن حاطب ابی بلتعہ (طوسی، التبیان، ۵۵۶/۹) نازل شده است؛ وقتی که نامه

نوشت به اهل مکه که آن‌ها را از آمدن رسول خدا به‌سوی آن‌ها بترساند و پیامبر (ص) این امر را مخفی داشته بود،

پس چون او را بر این خیانت ملامت و سرزنش نمود گفت: خانواده من در مکه بودند دوست داشتم که آن‌ها را

برای حق و منتهی که بر اهل مکه دارم در ایمنی صیانت قرار داده باشم (طبرسی، مجمع البیان، ۳۸۳/۹).

۲۲. ضمیر فاعلی جمع در فعل «تُلْقُونَ» در آیه «أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ تُلْقُونَ إِلَيْهِمْ

بِالْمَوَدَّةِ» (ممتحنه/ ۱) با استناد به روایات شأن نزول گفته شده است حاطب بن ابی بلتعہ است (طبری، جامع

البیان، ۳۸/۲۸). هنگامی که پیامبر (ص) قصد فتح مکه را کرده بودند، نامه‌ای برای مشرکان مکه چنین نوشته بود

که رسول خدا قصد دارد به‌سوی شما آید و آماده دفاع از خود باشید و آن را به زنی به نام ساره داد تا به دست اهالی

مکه برساند که با هوشمندی امیرمؤمنان علی (ع) این نامه به دست قریشیان مکه نرسید (طبرسی، مجمع البیان،

۴۰۵/۹).

۲۳. موصول جمع «الَّذِينَ» در آیه «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ»

(ممتحنه/ ۸) یک نفر است. با توجه به روایات وارده مفسران بیان داشته‌اند که در شأن أسماء بنت ابی‌بکر (طبری،

جامع البیان، ۲۸/۴۳ یا خزاعه (طبرسی، **مجمع البیان، ۹/۴۰۸**) نازل شده است که همسر مطلقه ابوبکر برای دخترش اسماء هدایایی از مکه آورد اسماء از پذیرش آن خودداری کرد و حتی اجازه ورود مادرش را نداد، در این هنگام این آیه نازل شد و پیامبر (ص) به او دستور داد مادرش را بپذیرد و هدیه‌اش را قبول کند و او را مورد اکرام و احسان قرار دهد (حق‌ی‌برسوی، **روح البیان، ۹/۴۸۱**) هم‌چنین نقل است از ابن عباس که این آیه درباره‌ی خزاعه و بنی مدلج نازل شده؛ زیرا آن‌ها با رسول خدا (ص) مصالحه کردند که با پیامبر (ص) کارزار نکنند و هیچ‌کس را بر ضرر و زیان پیامبر (ص) یاری نمایند (طبرسی، **مجمع البیان، ۹/۴۰۸**).

۲۴. در آیات «وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» (عصر/ ۱-۳) نیز واژه‌های «الْإِنْسَانُ»، «الَّذِينَ»، فاعل «عَمِلُوا»، و فاعل «تَوَاصَوْا» جمع ست؛ اما مراد یک نفر است. امینی با مراجعه به کتب اهل سنت بیان داشته است که «الْإِنْسَانُ لَفِي خُسْرٍ» ابوجهل بن هشام است «الَّذِينَ آمَنُوا» که جمع است بر ابوبکر «وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» بر عمر ابن الخطاب «وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ» عثمان عفان «وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» علی بن ابی طالب دلالت دارد (امینی، **الغدير، ۳/۱۶۵**).

۲-۱) کاربرد واژه جمع «الناس» در معنای مفرد

در ذیل بحث از برخی آیات **قرآن**، مفسران اقدام به تبیین کاربرد واژگان جمع در مفرد نموده و سبب آن را تعلیل نموده‌اند. مثلاً گاه درباره‌ی وجه کاربرد واژه جمع «الناس» در معنای مفرد به آیه «أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ» (بقره/ ۱۹۹) اشاره کرده‌اند؛ آیه‌ای که درباره‌ی قریش است که در ایام حج، از حرم به عرفات نمی‌رفتند و در مزدلفه توقف می‌کردند و می‌گفتند ما **اهل الله** هستیم و از دیگران برتر ایم؛ زیرا ما ساکنان حرم خدا هستیم و نباید از حرم بیرون برویم. درنهایت خدا دستور داد که شما نیز مانند سایر مردم هستید و باید از عرفات حرکت کنید (طبرسی، **مجمع البیان، ۲/۵۲۷**).

برخی از مفسران واژه جمع «النَّاسُ» در این آیه را به معنای جمع گرفته و گفته‌اند مراد از آن خلفای قریش (طبری، **جامع البیان، ۲/۱۶۹**) و یا عرب غیرقریش است (جوادی آملی، **تسليم، ۱۰/۱۴۸**) اما برخی مفسران مراد از «النَّاسُ» را آدم ابوالبشر (ع) (ابوالفتوح رازی، **روض الجنان، ۳/۱۲۷**) یا پیامبر (طوسی، **التبيان، ۳/۵۶۳**) یا ابراهیم (طبری، **جامع البیان، ۲/۱۷۱**) برشمرده‌اند. برخی درباره‌ی دلیل این که «النَّاسُ» بر یک نفر اطلاق شده است معتقدند فرد نماینده امت است و مخاطب قرارگرفتن یک نفر به معنای آن است که تمام افراد امت مورد خطاب هستند چرا که فرد به منزله یک جماعت در نظر گرفته شده است (ابوالفتوح رازی، **روض الجنان، ۳/۱۲۷**).

نیز مفسران درباره مصداق «النَّاسُ» در آیه «الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ» (آل عمران/ ۱۷۳) اختلاف نظر دارند: برخی گفته‌اند مراد از «النَّاسُ» در اولین کاربردش در آیه، نُعَیم بن مسعودِ اَشْجَعی است؛ کسی که در غزوه بدر درصدد توطئه ترساندن مسلمانان و ایجاد جنگ روانی و متزلزل کردن مؤمنان بود (طوسی، **التبیان**، ۵۶۳/۳). برخی نیز گفته‌اند مراد ركب عبدقیس است (بیضاوی، **انوارالتنزیل**، ۴۹/۲). برخی دیگر نیز مراد از آن را ابوسفیان و یارانش دانسته‌اند (فخر رازی، **مفاتیح الغیب**، ۴۳۲/۹).

درباره دلیل اطلاق اسم جمع بر یک نفر برخی بر آن اند که آن فرد سخنگوی همه مشرکان مکه بود یا او سخن خودش را ابلاغ کرد؛ ولی عده زیادی به گفتارش راضی بودند و از آن پیروی می‌کردند و آن فرد نماینده مردم بوده است (زمخشری، **الکشاف**، ۴۴۱/۱). به عبارت دیگر، گاهی فرد سخنی می‌گوید و همفکران خود از گفته او خوشحال می‌شوند از این رو آن‌ها را با خود شریک می‌سازد (طباطبایی، **المیزان**، ۲۸۲/۱۹). در روایات نیز به این مورد اشاره شده است امام رضا (ع) فرمودند: «مَنْ غَابَ عَنْ أَمْرِ فَرَضِي بِهِ كَانَتْ كَمَنْ شَهِدَهُ وَآتَاهُ»؛ یعنی کسی که از صحنه کاری غایب باشد، اما به آن کارچه نیک و چه بد راضی باشد، هم‌چون کسی است که در صحنه عمل حاضر بوده و آن را انجام داده است (ابن بابویه، **التوحید**، ۳۹۲).

۳-۱) کاربرد موصول جمع «الَّذِينَ» در مفرد

گاه نیز این مفسران درباره وجه کاربرد موصول جمع «الَّذِينَ» در مفرد بحث کرده‌اند. مثلاً گفته‌اند که در آیه «إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا» (نساء/ ۱۰) موصول جمع «الَّذِينَ» بر یک نفر دلالت دارد. از مقاتل بن حبان نقل شده است که در شأن مرثد بن زید غطفانی نازل شده است: وی بردارش از دنیا رفت و طفلی داشت که در اموال طفل دست برد و آن را تصرف کرد. درباره دلیل کاربرد جمع در مفرد گفته شده است که اگر چه آیه در حق شخصی معین باشد، هر که با او مشارکت کند در آن فعل شریک او باشد در آن حکم، و حمل آیه بر عموم کردن اولی‌تر باشد (ابوالفتوح رازی، **روض الجنان**، ۲۶۶/۵). گاه نیز گفته‌اند که در شأن ام‌کلثوم و دختر ام‌کحله یا خود ام‌کحله و ثعلبة بن اوس و سوید که همگی از انصار بودند نازل شده است (طبری، **جامع البیان**، ۱۸۵/۴).

هم‌چنین در آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (مائده/ ۵۵) مراد از موصول جمع «الَّذِينَ» بنابر نظر مفسران شیعه امیرمؤمنان علی (ع) است (طوسی، **التبیان**، ۳/۵۵۹). مفسران دیگر مراد از «الَّذِينَ» را ابوبکر (ماتریدی، **تأویلات اهل السنة**، ۵۴۵/۳) یا عبادة بن صامت یا عبدالله بن سلام (ثعلبی، **الکشف والبیان**، ۸۰/۴) یا همه مؤمنان (طبری، **جامع البیان**، ۱۸۶/۶) یا صحابه

برجسته پیامبر (ص) (قاضی عبدالجبار، **المغنی**، ۱۳۷/۲۰) یا مهاجران و انصار (ابن عاشور، **التحریر والتنویر**، ۱۳۹/۵) برشمرده‌اند. در ادامه بحث درباره وجه کاربرد جمع در مفرد درباره آیه ولایت به طور مستقل بحث خواهد شد.

۴-۱) کاربرد ضمیر جمع در مفرد

بنا بر دیدگاه مفسران در آیه «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر / ۱۸) که چهار مرتبه از ضمائر متکلم مع‌الغیر «نا» و «نحن» استفاده شده، مقصود از این ضمائر خداوند است (طبری، **جامع البیان**، ۷/ ۱۴). اما برخی مفسران دلیل به کارگیری لفظ جمع برای خداوند را تعظیم و بزرگداشت جایگاه خدا دانسته‌اند (فخر رازی، **مفاتیح الغیب**، ۱۲۳/ ۱۹). برخی بیان کرده‌اند که کاربرد لفظ جمع برای یک نفر از باب تعظیم و احترام است (ابوالفتوح رازی، **روض الجنان**، ۲۹/ ۷).

جوادی آملی معتقد است که: «کار بست جمع به جای مفرد در زبان عربی برای تعظیم و تکریم در صیغه متکلم وحده و مع‌الغیر صحیح است مانند: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ» (حجر / ۹) نه در ضمیر مخاطب. همان‌طور که در زبان فارسی رایج است که برای اجلال به جای «تو» واژه «شما» را به کار می‌برند؛ لیکن در ادبیات عرب چنین استعمالاتی را جزو اصطلاحات متأخران می‌دانند که در میان پیشینیان اهل ادب معهود نیست، از این رو در همه زیارت‌نامه‌های انبیا و ائمه (ع) هر جا که مخاطب یکی از آن ذوات قدسی (ع) است، خطاب مفرد به کار رفته است نظیر «السلام علیک یا رسول‌الله» (جوادی آملی، **تسنیم**، ۲۹/ ۶۲۷). دلیل دیگری که جوادی آملی بیان کرده‌اند: «روش قرآن کریم این است که هر جا مطلبی با اهمیت باشد و طبق دستور خدا، مدبران امور دست اندرکاران آن باشند، ضمیر جمع به کار می‌برد» (جوادی آملی، **تسنیم**، ۴۴/ ۳۸۳) در آیاتی که خداوند خود را با لفظ جمع بیان کرده از این جهت است که کار به اذن خداوند صورت می‌گیرد اما در انجام آن ملائکه و اسباب و مسببات در این جهان هستی دخیل هستند (شنقیطی، **أضواء البیان**، ۷/ ۲۸۸) به جای بهره بردن از ضمائر مفرد و تعبیری مانند «إِنِّي أَنَا نَزَّلْتُ الذِّكْرَ وَإِنِّي لَهُ لَحَافِظٌ»، در این آیه ضمیرها و ترکیب جمع به کار رفته، تا اهمیت مطلب را گوشزد کند. روش قرآن کریم این است که هر جا مطلبی با اهمیت باشد و طبق دستور خدا، مدبران امور دست اندرکاران آن باشند، ضمیر جمع به کار می‌برد (جوادی آملی، **تسنیم**، ۴۴/ ۳۸۳).

نیز برخی از مفسران گفته‌اند در آیه «رَبِّ اِزْجَعُونِ» (مؤمنون / ۹۹) مراد از ضمیر «واو» در «اِزْجَعُونِ» که ضمیر

جمع است خداوند است. درباره دلیل به کار رفتن لفظ جمع در مفرد، دو دلیل بیان کرده اند: ۱. از جهت تعظیم و تکریم مخاطب است (طوسی، **التبیان**، ۷/ ۳۹۳).

لفظ جمع از جهت تعظیم فاعل، در کاربرد قرآن و هم چنین در روایات شاذ است (طباطبایی، **المیزان**، ۱۵/ ۶۷).

۲. از جهت تکرار فعل است یعنی واو جمع در «ارْجِعُونِ» جانشین فعل شده است و این معنا می رساند که گویا چند مرتبه می گوید پروردگارا «ارجعنی ارجعنی ارجعنی» مرا برگردان برگردان، برگردان (سمین حلبی،

الدرالمصون، ۵/

(۲۰۱)

نیز درباره مرجع ضمیر «نا» در دو فعل «شئنا» و «لاآتینا» در آیه «وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدًى» (سجده/ ۱۳) گفته شده است مراد خداوند است (طوسی، **التبیان**، ۳/ ۵۶۳۱۴۴) و این به جهت بیان بزرگداشت و تعظیم قدرت خداوند (آلوسی، **روح المعانی**، ۱۱/ ۱۲۶) لفظ جمع به کار رفته است.

هم چنین درباره مرجع و مراد از ضمیر «واو» فعل «یَقُولُونَ» در آیه «یَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ» (منافقون/ ۸) با استناد به روایات شأن نزول گفته شده است مراد از آن، عبدالله بن ابی سلول است (طبری، **جامع البیان**، ۲۸/ ۷۲). دلیل این که عبدالله بن ابی ن گفته است من چنین و چنان می کنم و گفته است ما چنین و چنان می کنیم و ضمیر جمع به کار رفته، آن است که می داند هم فکran خود از گفته او خوشحال می شوند و از این رو آن ها را با خود شریک سازد (طباطبایی، **المیزان**، ۱۹/ ۲۸۲). این تعبیر لفظ جمع به خاطر این است که اهمیت و موقعیت آن فرد و نقش مؤثری که در این کار داشته روشن شود (مکارم شیرازی، **نمونه**، ۴/ ۴۲۷).

در آیه «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» (قدر/ ۱) نیز گفته اند که تعبیر «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ» اشاره به عظمت این کتاب بزرگ آسمانی است که خداوند نزول آن را به خود نسبت داده مخصوصاً با صیغه متکلم مع الغیر که مفهوم جمعی دارد و دلیل بر عظمت است (فخر رازی، **مفاتیح الغیب**، ۳۲/ ۲۲۸).

هم چنین در آیه «إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ» (کوثر/ ۱) ضمیر «نا» در «إِنَّا» به صورت جمع آمده است. در چنین مواردی خدا اعلام می کند که من و همه دستگاه آفرینش، از فرشتگان، کروبیان و مدبران عالم در تحقق این امر اثر داریم؛ خدای متعال با همه قدرت های زیر امر خود، بینی دشنام دهندگان به پیامبر (ص) را به خاک مالید و به وی خیر فراوان، یعنی **قرآن** و ذریه پاک عطا فرمود، هر چند همه قدرت های یاد شده به قدرت الهی بازمی گردند. بهره

گیری از این شیوه گفتاری، اهمیت موضوع را تبیین، و هرگونه احتمال خلاف را نفی می‌کند (جوادی آملی، **تسنیم**، ۳۸۳/۴۴)

۲. تحلیل اطلاق جمع بر مفرد در آیه ولایت

در این بخش بحث را در دو محور — نخست این که دلایل مصحح کاربرد جمع در مفرد در آیه ولایت، و و دوم غرض بلاغی تعبیر جمع به جای مفرد در آیه ولایت — ادامه می‌دهیم.

۲-۱) بررسی کاربرد جمع در مفرد در آیه ولایت

در ادبیات عرب گاه لفظ می‌تواند دارای معنایی غیر از معنای ظاهری خود باشد. علمای بلاغت مصادیق فراوانی برای این قاعده هم‌چون تأنیث مذکر و تذکیر مؤنث، به‌کاررفتن لفظ مفرد بر جمع، به‌کاررفتن لفظ جمع بر مفرد ذکر کرده‌اند (ابن جنی، **الخصائص**، ۱۸۰/۲) و کاربرد مفرد به جای مفرد با لفظ جمع از سنت عرب است (سیوطی، **المنهر**، ۱/۲۶۳). بنابراین، اطلاق لفظ جمع بر مفرد در عرف **قرآن** و نیز در عرف عرب رواج دارد و هیچ خللی به شأن نزول آیه وارد نمی‌کند و اگر چنین کاربردی در زبان عرب در عصر رسالت رایج نبود، صحابه‌ای که حدیث مربوط به شأن نزول آیه را نقل کرده‌اند، لب به اعتراض می‌گشودند (طباطبایی، **المیزان**، ۱۰/۶).

بر این اساس، دانشمندان در کتب علوم **قرآن** و نیز در لابه‌لای تفاسیر، ذیل آیه ولایت و هم‌چنین در کتب کلامی مربوط به اثبات ولایت، به آیات دیگر **قرآن** که این شیوه در آن‌ها به‌کاررفته است، اشاره کرده‌اند. از جمله سیدمرتضی در تفسیر خود به ۳ آیه از جمله: ذاریات/ ۴۷، نوح/ ۱، حجر/ ۹ اشاره کرده است (سیدمرتضی، **نفائس التأویل**، ۱۶۲/۲).

شیخ طوسی در تفسیر خود به ۶ آیه (مثلاً، حجر/ ۹، مؤمنون/ ۹۹، سجده/ ۱۳) اشاره کرده که در آن‌ها لفظ جمع بر مفرد اطلاق شده است (**التبیان**، ۳/ ۵۶۲-۵۶۳). امینی نیز در **الغدير** این قبیل موارد را به ۲۰ مورد توسعه می‌دهد (**الغدير**، ۳/ ۱۶۳-۱۶۷). طباطبایی نیز بر این شمار پنج مورد می‌افزاید (**المیزان**، ۹/ ۶). از میان عالمان اهل سنت هم زرکشی در نوع دوازدهم **البرهان** به ۱۰ آیه از این قبیل اشاره می‌کند (زرکشی، **البرهان**، ۳/ ۹۴).

در هر حال، با توجه به استعمال شایع جمع به جای مفرد در **قرآن کریم** (۳۴ آیه) که در این مطالعه از تفاسیر فریقین ذکر شد، روشن می‌شود که اصل اشکال در مورد کاربرد لفظ جمع در مفرد، ناموجه است و بر این اساس، سخن فخر رازی (**مفاتیح الغیب**، ۱۲/ ۳۸۲) که می‌گوید این اشکال بر دیدگاه شیعیان وارد شده که آیه به دلیل

به کار رفتن لفظ جمع عمومیت دارد و در زبان فصیح عربی این روش متداول نیست سخنی به دور از تحقیق است. از این گذشته بر اساس پاسخ نقضی می‌توان گفت آن دسته از مفسران اهل سنت که لفظ جمع در آیه ولایت را بر اشخاص دیگر غیر از علی (ع) تفسیر کرده‌اند – ابوبکر (ماتریدی، **تأویلات اهل السنة**، ۳/ ۵۴۵)، یا عباده بن صامت یا عبدالله بن سلام (ثعلبی، **الکشف والبيان**، ۴/ ۸۰) نیز باید پاسخ‌گوی این ایراد باشند و این اشکال بر آنان نیز وارد است.

افزون بر این، در مورد آیه ولایت، خود آیه که در آن برای شخصی که در ردیف خدا و رسول (ص) است جعل ولایت شده است و نیز روایات فراوان و غیرقابل انکار از جهت سند و متن بر نزول آیه در شأن علی (ع) و انحصار مضمون آیه در علی (ع) دلالت دارد؛ چنان‌که طباطبایی می‌گوید:

و لو صح الإعراض فی تفسیر آیه بالأسباب المأثورة عن مثل هذه الروایات علی تکاثرها و تراکمها لم یصح الركون إلى شیء من أسباب النزول المأثورة فی شیء من آیات **القرآن** (**المیزان**، ۸/ ۶).

در هر حال، لزوم اعتماد بر این گونه دلایل محکم حکم می‌کند که از اشکال اطلاق جمع بر مفرد که در مقابل دلایل محکم قرار دارد، چشم‌پوشی شود؛ اگرچه چنان‌که پیش‌تر اشاره رفت کاربرد جمع در مفرد در زبان عربی و زبان قرآن امی متداول است.

کاربرد جمع در مفرد در آیه ولایت از جهت دیگر هم مورد اشکال قرار گرفته است: فخر رازی گفته است حمل لفظ جمع بر مفرد مجاز است نه حقیقت:

حمل الفاظ الجمع و إن جاز علی الواحد علی سبیل التعظیم لکنه مجاز لا حقیقة و الأصل حمل الکلام علی الحقیقة (فخر رازی، **مفاتیح الغیب**، ۱۲/ ۳۸۴)

او افزوده است استعمال مجازی در صورتی که راهی برای استعمال حقیقی باشد مَوْجَّه نخواهد بود. این سخن نیز غیرموجه است؛ زیرا در آیه ولایت تطبیق جمع بر مفرد صورت گرفته است؛ نه استعمال جمع در مفرد.

توضیح این‌که فرق است بین این‌که لفظ جمع را اطلاق کنند و واحد را اراده کنند (یعنی در حقیقت لفظ جمع را در واحد استعمال کنند) و بین این‌که قانونی کلی و عمومی بگذارند و از آن به‌طور عموم خبر دهند؛ در صورتی‌که مشمول آن قانون جز یک نفر کسی نباشد و جز بر یک نفر منطبق نشود. آن نحوه اطلاقی که در عُرف سابقه ندارد نحوه اولی است نه دومی؛ برای این‌که از قبیل دومی در عرف بسیار است (طباطبایی، **المیزان**، ۹/ ۶؛ نیز، بنگرید به: فضل‌الله، **من وحی القرآن**، ۸/ ۲۳۱).

بنابر این، فخر رازی این دو را با هم خلط کرده است. آنچه مجاز است استعمال جمع در مفرد است؛ زیرا لفظ در خارج از موضوع له خود به کار می‌رود نه تطبیق جمع بر فرد. اگر لفظ جمعی در موضوع له خود به کار رود ولی در خارج فقط یک مصداق داشته باشد، این استعمال لفظ جمع در معنای مفرد نیست؛ بل که به کاربرد لفظ جمع در معنای جمع است؛ گرچه مصداقش مفرد است.

مورد نزول نیز از قبیل استعمال جمع در مفرد نیست، بل که از قبیل تطبیق است که حقیقت و مجاز در آن راه ندارد. در واقع، حقیقت و مجاز در لفظ و مفهوم متصور است ولی هنگامی که سخن از تطبیق معنای جمع بر مصداق است، دیگر جای حقیقت و مجاز نیست؛ حتی اگر یک مصداق بیش‌تر نداشته باشد (جوادی آملی، **تسنیم**، ۲۳/۱۲۶-۱۲۵).

در هر حال، نکته‌ای که طباطبائی و پیرو او جوادی آملی ذکر کرده‌اند، اگر چه نکته دقیق است و پاسخ اشکال فخر رازی را عهده دار است، لیکن شایسته توجه است که این پاسخ اصل اختلاف بین مفسران شیعه و اهل سنت در تعبیر از مفرد به جمع را پاسخ‌گو نیست؛ زیرا حتی در مقام تطبیق روا نیست که مفهوم و لفظی که جز بر فرد خاص و مفرد قابل تطبیق نیست، در مورد آن لفظی که دال بر جمع است، به کار رود. به بیان دیگر، ادعای شیعه این است که «الَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يَتَّقُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (مانده/ ۵۵) در آیه ولایت منحصرأ بر علی (ع) قابل تطبیق است؛ در حالی که تمامی واژگان به کار رفته در آیه جمع است. بدین ترتیب، انتقال دادن نزاع بین شیعه و اهل سنت از مرحله استعمال به مرحله تطبیق اگر چه نکته دقیق و درست است؛ لیکن به‌طور مستقل پاسخ‌گوی اشکال نیست و باید پاسخ‌های پیش گفته بدان ضمیمه شود.

۲-۲) بررسی وجه کاربرد جمع به جای مفرد در آیه ولایت

وجوهی برای کاربرد لفظ جمع به جای مفرد در آیات قرآن ذکر کرده‌اند: تعظیم و بزرگداشت، دخالت اسباب و مسببات در انجام فعل، جانشینی تکرار فعل، پیروی کردن جمع از یک نفر، یا خشنودی از عمل او بنا به دلایل متعدد از جمله به لحاظ اهمیت و موقعیت فرد در بین جمع. مجموعه اغراض بلاغی که مفسران برای اطلاق لفظ جمع بر مفرد در آیه ولایت ذکر کرده‌اند، عبارت است از: تفخیم و تعظیم، ترغیب مردم و تجلیل از عمل، و پیش‌گیری از بی‌احترامی به پیامبر (ص).

این‌گونه، یکی از وجوه تعبیر از مفرد به جمع در آیه ولایت، تفخیم و تعظیم، احترام و بزرگداشت به شمار آمده است (سیدمرتضی، **نفائس التأویل**، ۲/۱۶۲). این وجه با افزوده ترغیب و تشویق مردم یا تجلیل از عمل درباره آیه ولایت در تفاسیر اهل سنت نیز آمده است (زمخشری، **الکشاف**، ۱/۶۴۹). افزون از عبارت آلوسی دو نوع

غرض بلاغی برای کاربرد جمع در مفرد در زبان عربی استفاده می‌شود: بزرگداشت فاعل و بزرگداشت فعل (آلوسی، روح المعانی، ۳/ ۳۳۴).

در هر حال، درباره آیه هر دو نوع غرض بلاغی و البته با توجه به سیاق آیه قطعاً بزرگداشت فاعل قابل برداشت است؛ زیرا ارکان اصلی جمله در آیه ولایت: «إِنَّمَا وَلِيكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (مائده/ ۵۵)، عبارت از جعل ولایت همسان ولایت خدا و رسول (ص)، برای «الَّذِينَ آمَنُوا» است که مراد از آن علی (ع) است، بنابر این سیاق حصر که واژه «إِنَّمَا» بر آن دلالت دارد و نیز در ردیف خدا و رسول آمدن «الَّذِينَ آمَنُوا» با واو عطف بر عظمت برای «الَّذِينَ آمَنُوا» دلالت دارد.

وانگهی، به جهت آن که دو صفت اقامه نماز و پرداخت زکات در حال رکوع که در «الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» ذکر می‌شود به عنوان این که هر دو صفت و از توابع هستند، به تبع موصوف دارای عظمت شده و لزوم بزرگداشت موصوف به آن دو صفت سرایت می‌کند، لذا می‌توان گفت تعبیر از مفرد به جمع در آیه مورد بحث به بزرگداشت افعال و صفات نام برده در آیه — شامل اقامه نماز و پرداخت زکات در حال رکوع — نیز می‌تواند اشاره داشته باشد. با این ملاحظه، این وجه می‌تواند وجه صحیحی برای تعبیر جمع به جای مفرد **بِالْأَصَالَةِ** برای بزرگداشت و تعظیم فرد متصف به این ویژگی‌ها یعنی علی (ع)، و **بِالْبَتِّعِ** برای بزرگداشت و تعظیم ویژگی‌های نام برده باشد.

اما بحث مهمی که در واقع به محل نزاع اصلی مفسران شیعه و اهل سنت مرتبط است، این است که مراد از «ترغیب و تشویق مردم یا تجلیل از عمل» نباید به گونه‌ای معنا شود، که صفت مطرح شده در آیه ولایت (اعطای زکات در حال رکوع)، به عنوان صفتی برای عموم مؤمنان تلقی شود و عنوان مشیر بودن آن به خصوص علی (ع) تحت پوشش قاعده وصف مشعر به علیت قرار گیرد.

توضیح این که درباره مفهوم عنوان مشیر باید گفت ظهور هر گزاره — اعم از اخباری و انشائی — اقتضا دارد که هر عنوانی که در آن ذکر می‌گردد، تمامی افراد و مصادیقی را که آن عنوان بر آن‌ها صدق می‌کند، شامل گردد؛ ولی گاه با توجه به دلایل عقلی یا نقلی عنوانی که به ظاهر مصادیق متعدد را شامل می‌گردد، به فرد یا افراد خاصی اختصاص پیدا می‌کند. برای نمونه، تمامی عنوان‌های «الَّذِينَ آمَنُوا» که در قرآن آمده است، عموم مؤمنان یا گاه گروه خاصی از مؤمنان را شامل می‌گردد، ولی گاه این عنوان به فرد خاص تخصیص می‌یابد مانند «الَّذِينَ آمَنُوا» در آیه ولایت که بنابر دلایل متعدد مخصوص علی (ع) است و لذا عنوان مشیر خواهد بود (برای توضیح بیشتر، بنگرید به: حائری، **مباحث الأصول**، ۲/ ۱۷۴).

در باره قاعده وصف مشعر به علیت نیز شایان ذکر است که هرگاه در جملات خبریه، قیدی در کلام آورده شود به گونه‌ای که حکم (اسناد یا رابطه) جمله بر آن قید (وصف اصولی) منوط شود، این قید علامتی بر علیت این استاد خواهد بود. به عنوان مثال زمانی که گفته می‌شود: «الکریم لا یرد سائله»، رد نکردن (حکم جمله) بر قید «کریم» در موضوع حکم معلق شده است که حاکی از آن خواهد بود که علت این اسناد همان کریم بودن شخص مسئول است.

به همین منوال در جملات انشائیة نیز می‌توان ابراز داشت که اگر قیدی عارض بر کلام شود که حکم شرعی را مقید می‌کند این قید می‌تواند بیانگر علت صدور آن حکم تلقی شود. به عنوان مثال زمانی که گفته می‌شود «اکرم زیدا العالم» این جمله مشعر به این است که اکرام زید به دلیل عالم بودن او است؛ گویا فرموده باشد: «اکرم زیدا لأجل علمه».

از این رو، این وصف **العالم** است که در علت حکم (اکرم زیدا) شأنیست و مدخلیت ایجاد کرده است (زارعی و دژآباد، «تحلیل تفسیرگونه...»، ۲۷-۴۶؛ انصاری تبار، **شرح جامع...**، ۱/ ۱۲۲). در تألیفات مفسران متأخر در تفاسیری هم چون **روح المعانی**، **مفاتیح الغیب**، **المیزان** و **تسنیم** این قاعده به کار رفته است (ستوده‌نیا و رجائی، «کارایی قاعده...»، ۱۰۵-۱۲۲؛ زارعی و دژآباد، «تحلیل تفسیرگونه...»، ۲۷-۴۶). نیز در این باره، بنگرید به: خرازی، **بداية المعارف...**، ۶۰).

اکنون می‌گوییم بنا بر دیدگاه اهل سنت مراد از آیه عموم مؤمنان است و همه مؤمنان بر یک‌دیگر ولایت دارند؛ یعنی موظف به یاری و دوستی یک‌دیگر اند. از این منظر، صفات یادشده در آیه صفات عموم مؤمنان است. از آن سو، بنا بر دیدگاه اهل سنت در این جا سه صفت برای مؤمنان ذکر شده است: اقامه نماز، پرداخت زکات و رکوع (به معنای خضوع و خوار دیدن خود). بر این پایه، از قاعده **وصف مشعر به علیت** استفاده می‌شود دلیل این که مؤمنان بر یک‌دیگر ولایت دارند (یعنی موظف به یاری و دوستی یک‌دیگر ند) آن است که دارای این سه ویژگی اند. از سوی دیگر، از آن جاکه بر اساس دلایل پیش گفته قطعاً مراد از «الَّذِينَ آمَنُوا» فقط علی (ع) است و دو ویژگی یادشده — اقامه نماز و پرداخت زکات در حال رکوع — ویژگی‌های آن حضرت است، پس عنوان «الَّذِينَ آمَنُوا» عنوانی عام که هر مؤمنی را دربر گیرد نیست؛ بل که اشاره به مصداق خاص دارد.

شرف‌الدین وجه دیگری را نیز بیان کرده است که اگر در این آیه لفظ مفرد به کار می‌رفت دشمنان علی (ع) حساسیت نشان می‌دادند؛ زیرا هیچ امیدی بر این که اوصاف ذکر شده بر فرد دیگری منطبق شود نداشتند و این ناامیدی ممکن بود موجب بی‌احترامی و بی‌ادبی آن‌ها به پیامبر اکرم (ص) شود (شرف‌الدین، **المراجعات**،

این وجه را به این صورت می‌توان مطرح کرد که با توجه به آن‌که تصریح به نام علی (ع) و حتی تعبیر مفرد از او می‌توانست خاستگاه توهین به رسول خدا و بل‌که انگیزه کتمان این حقیقت و تحریف قرآن گردد، و لذا نام امامان (ع) در قرآن ذکر نشده است (نجار زادگان، «بررسی حکمت...»، سراسر مقاله). پس دلیل سیاسی آینده‌نگرانهٔ موجهی برای کاربرد تعبیر جمع به جای مفرد هست.

نتیجه

در پاسخ به پرسش از این‌که پشتوانهٔ قرآنی اصل کاربرد جمع بر مفرد در آیهٔ ولایت چیست می‌توان گفت پشتوانهٔ قرآنی اصل کاربرد جمع بر مفرد در آیات قرآن آیات فراوانی است که مفسران فریقین به کاربرد لفظ مخصوص جمع در مفرد تصریح کرده‌اند. در این مطالعه ۳۴ مورد از این آیات مرور شدند که مفسران در آن‌ها به کاربرد الفاظ جمع در مفرد تصریح کرده‌اند. در بیش‌تر این آیات فقط شخصی را که لفظ جمع در مورد او به کار رفته تعیین کرده‌اند و در موارد اندک به وجه کاربرد جمع در مفرد نیز پرداخته‌اند. بنابراین، اصل اشکال دربارهٔ کاربرد لفظ جمع در مفرد بنا بر دیدگاه شیعه که مدعی است علی (ع) تنها مصداق آیه مورد بحث است غیرموجه خواهد بود.

در پاسخ مسئلهٔ دوم تحقیق یعنی این‌که غرض بلاغی تعبیر جمع به جای مفرد در آیات قرآن و به‌ویژه آیهٔ ولایت چیست هم دریافتیم که مجموعهٔ دلایل و اغراض بلاغی که مفسران برای اطلاق لفظ جمع بر مفرد در آیهٔ ولایت ذکر کرده‌اند عبارت است از: تفخیم و تعظیم، ترغیب مردم و تجلیل از عمل، و پیش‌گیری از بی‌احترامی به پیامبر (ص).

از این‌سه، وجه اول، یعنی تفخیم و تعظیم و احترام و بزرگ‌داشت گاه در تفاسیر اهل سنت با افزودهٔ **ترغیب و تشویق مردم یا تجلیل از عمل** هم‌راه است. این دو می‌توانند وجه قابل‌قبولی در تعبیر جمع به جای مفرد باشند؛ به شرطی که صفت مطرح‌شده در آیهٔ ولایت یعنی اعطاء زکات در حال رکوع هم‌چون صفتی برای عموم مؤمنان تلقی نشود و عنوان مُشیر بودن آن به خصوص علی (ع) تحت پوشش قرار نگیرد. با این ملاحظه، این وجه می‌تواند وجه صحیحی برای تعبیر جمع به جای مفرد به شمار آید. این‌گونه، با ترکیب این وجه با وجه خاصی که شرف‌الدین با عنوان پیش‌گیری از بی‌احترامی به پیامبر اکرم (ص) بیان کرده — که یک وجه سیاسی موجه است — می‌توان وجوه کاربست تعبیر جمع به جای مفرد در آیه را باز دانست.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- ابراهیمی پاکزاد، سیدمقداد و باقرزاده، عبدالرحمان «نقدی بر دیدگاه ابن تیمیة در منهاج السنة درباره آیه ولایت با تاکید بر منابع اهل سنت معرفی و نقد»، **سراج منیر**، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۹۵ ش.
- ۳- ابن جنی، عثمان، **الخصائص**، به کوشش محمد علی نجار، قاهره، ۱۳۷۱ ق.
- ۴- ابن بابویه، محمد بن علی، **التوحید**، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ ق.
- ۵- ابن تیمیة، احمد بن عبدالحلیم، **منهاج السنة النبویة**، بی تا، بی جا.
- ۶- ابن عاشور، محمد بن طاهر، **التحریر و التنویر**، بیروت، مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۱ ق.
- ۷- ابوالفتوح رازی، حسین بن عبدالله، **روض الجنان و روح الجنان**، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق.
- ۸- امینی، عبدالحسین، **الغدير فی الكتاب والسنة والادب**، نجف، مكتبة امير المؤمنين (ع).
- ۹- انصاری تبار، مجید، **شرح جامع نموداری اصول الفقه**، اصفهان، مرکز مدیریت حوزه علمیه اصفهان، ۱۳۹۴ ش.
- ۱۰- آلوسی، سید محمود، **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم**، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
- ۱۱- باقری، علی اوسط، «نقد و بررسی تفسیر رشید رضا از آیه ولایت»، **معرفت**، شماره ۴۸، پاییز ۱۳۸۰ ش.
- ۱۲- بیضاوی، عبدالله بن عمر، **التفسیر**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ ق.
- ۱۳- ثعلبی، احمد بن محمد، **التفسیر**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.
- ۱۴- جوادی آملی، عبدالله، **تفسیر تسنیم**، قم، إسرائ.
- ۱۵- حائری، سید کاظم، **مباحث الأصول**، دمشق، دارالبشیر، ۱۴۰۸ ق.
- ۱۶- خرازی، سید محسن، **بداية المعارف الإلهية فی شرح عقائد الإمامیه**، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۸ ق.
- ۱۷- درویش، علی «رد شبهات فخر رازی بر آیه ولایت»، **گام اول**، شماره ۹، بهار ۱۳۹۷ ش.
- ۱۸- روحی برندق، کاوس و مرادی، لیلا، «تحلیل محتوی الآیه ۵۵ من سورة المائدة فی نقد شبهات ابن تیمیة فی کتاب منهاج السنة»، **آفاق الحضارة الاسلامیه**، شماره ۲۴، بهار ۱۴۰۰ ش.
- ۱۹- زارعی، مجید، و دژآباد، حامد، «تحلیل تفسیرگونه قاعده تعلیق الحکم علی الوصف مشعر بالعلیة از منظر آیت الله جوادی آملی»، **کتاب قیم**، شماره ۲۳، زمستان ۱۳۹۹ ش.
- ۲۰- زرکشی، محمد بن عبدالله، **البرهان فی علوم القرآن**، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۰ ق.
- ۲۱- زمخشری، محمود بن عمر، **الکشاف**، بیروت، دار الکتاب العربی، ۱۴۰۷ ق.
- ۲۲- ستوده نیا، محمدرضا و رجایی، مهدی، «کارایی قاعده تعلیق الحکم علی الوصف مشعر بالعلیة در تفسیر قرآن کریم»، **پژوهش نامه تفسیر و زبان قرآن**، شماره ۵، پاییز ۱۳۹۳ ش.
- ۲۳- سمین حلبی، احمد بن یوسف، **الدر المصون فی علوم الکتاب المکنون**، بیروت، دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۱۴ ق.
- ۲۴- سیدمرتضی، علی بن حسین، **الشافی فی الامامه**، تهران، ۱۳۰۱ ق.

- ۲۵- سیدمرتضی، علی بن حسین، *الذخيرة في علم الكلام*، قم، ۱۴۱۱ق.
- ۲۶- سیدمرتضی، علی بن حسین، *نفائس التأویل*، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۳۱ق.
- ۲۷- سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر، *المزهر في علوم اللغة وأنواعها*، به کوشش محمد ابو الفضل ابراهيم و ديگران، بیروت، ۱۴۰۶ق.
- ۲۸- شرف الدين، عبدالحسين، *المراجعات*، بی جا، بی تا.
- ۲۹- شنقيطی، محمدامين، *أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن*، بیروت، دار الكتب العلمية، ۱۴۲۷ق.
- ۳۰- طباطبائی، سید محمد حسین، *الميزان في تفسير القرآن*، بیروت، اعلمی، ۱۳۹۰ق.
- ۳۱- طبرسی، فضل بن حسن، *مجمع البيان*، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
- ۳۲- طبری، محمد بن جریر، *جامع البيان*، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۲ق.
- ۳۳- طوسی، محمد بن حسن، *التبيان في تفسير القرآن*، بیروت، دار احیاء تراث العربی، بی تا.
- ۳۴- طوسی، محمد بن حسن، *تلخیص الشافی*، بی جا، بی تا.
- ۳۵- عظیمی، عسکر «منازعات ادبی محقق طوسی و فاضل قوشچی در ذیل آیه ولایت»، *کوشر معارف*، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۹۰ش.
- ۳۶- فخر رازی، محمد بن عمر، *التفسير الكبير*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
- ۳۷- فضل الله، سید محمد حسین، *من وحي القرآن*، بیروت، دارالملاک، ۱۴۱۵ق.
- ۳۸- قاضی عبدالجبار، *المغنی*، قاهره، ۱۳۸۰ق/۱۹۶۱م.
- ۳۹- کلانتری، ابراهیم و عبدالله پور، محمدرضا، «بررسی تطبیقی آیه ولایت در تفاسیر فریقین»، *مطالعات تفسیری*، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۵ش.
- ۴۰- ماتریدی، محمد بن محمد، *تأویلات اهل السنه*، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۶ق.
- ۴۱- مراغی، احمد مصطفی، *التفسير*، بیروت، دارالفکر، ۱۳۶۱ق.
- ۴۲- مکارم شیرازی، ناصر، *تفسير نمونه*، تهران، اسلامیه، ۱۳۷۱ش.
- ۴۳- میلانی، سیدعلی، *محاضرات في الاعتقادات*، بی جا، ۱۴۲۱ق.
- ۴۴- نجارزادگان، فتح الله، «بررسی حکمت عدم تصریح نام ائمه در قرآن»، *پژوهش های دینی*، شماره پنجم، تابستان و پاییز ۱۳۸۵ش.